

FÓNAGY ZOLTÁN

Spira György temetésére*

A magyar történettársadalom és a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének* nevében búcsúzom Spira Györgytől; búcsúzom annak a két, tágabb és szűkebb közösségnek a képviselőjeként, amely a most lezárult életpálya hosszú alkotó szakaszának a keretét képezte.

Megvallom, a megtisztelő felkérés, hogy a Történettudományi Intézet nevében méltassam intézetünk egyik legrégebbi munkatársát, próbáljam ideidézni közülünk még éppen csak eltávozott alakját, először erősen zavarba hozott. Először is az ismerethiány okán: tudom, hogy Spira György közel hat évtizeden át a magyar történettudomány meghatározó személyiségei közé tartozott, de személyes benyomásokkal, élményekkel – tekintettel a korkülönbségre – én ennek a hosszú időnek csak az utolsó negyedéről rendelkezhettem. Tudtam, hogy a végtségesség megadására megjelenő kollégák közül sokan jóval mélyebb személyes viszony alapján őriznek képet jellegzetes alakjáról. A forrásgyűjtés során aztán arra is rá kellett döbbernem, hogy Spira Györgyről – akinek neve pedig a szakmai közösségnél jóval szélesebb körben ismert – valójában alig tudtunk valamit. Ismeretlenségének okát elsősorban az ő szemérmes zárkózottságában véltem megtalálni: ez a műveire, szakmai teljesítményére oly önérzetesen büszke ember – úgy tűnik – személyes történetének nem tulajdonított jelentőséget. Alig maradtak fenn a szakmai színhagyományban tőle-róla olyan anekdoták, amelyeknek segítségével most szellemesen-találón ide lehetne idézni őt. Nemigen mesélt ifjúkoráról, és nem írt – vagy legalábbis nem tett közzé – önéletrajzi feljegyzéseket. Pedig Spira György az aránytévesztő hiúság vádjának veszélye nélkül írhatott volna emlékiratot, hiszen egy olyan generációhoz tartozott, amelyre a 20. századi magyar történelem súlyos terheket rakott – és ez a megkerülhetetlen tény jelentette a búcsúbeszédet illetően a másik dilemmát.

A magát kelepcében érző búcsúztató nem várt helyről: a búcsúztatandótól kapott segítséget e dilemmák feloldásához. Hiszen mi lehetne annak az elhunyt történésznek, aki a Ki kicsodában hobbijaként a levéltári kutatómunkát nevezte meg, az emlékéhez illőbb gesztus, mint hogy a források – ez esetben saját monográfiái és tanulmányai – segítségével próbáljuk néhány perc erejéig életre kelteni

* Elhangzott 2008. jan. 4-én a Fiumei úti temetőben. (A szerk.)

alakját? Megkönnyebbült rácsodálkozással fedeztem fel ugyanis, hogy ez a visszahúzódónak, zárkózottnak ismert kolléga mennyi személyes vallomást – természetesen elsősorban a mesterséggel kapcsolatos vallomást – helyezett el különböző műfajú megnyilvánulásaiban, rá valló módon persze javarészt közvetett formában. A történelmi munka korlátairól szóló eszmefuttatásában pedig felmentést találtam az alól a képzelt elvárás alól is, hogy úgy idézzem meg alakját, ahogyan azt ő is minden részletében találónak érezné magáról. Így látta a megismerés korlátait: a történetíró azt, „hogy hősei milyen cselekedeteket hajtottak végre, még csak-csak kihámozhatja forrásaiból; de már, hogy hőseit miféle elképzelések bírták ilyen vagy amolyan lépések megtételére, arra nézve vajmi ritkán talál közvetlen útbaigazítással szolgáló forrásokat. Márpedig hőseit eleven emberekként csupán akkor állíthatja az utókor elé, ha nyilvános tetteikkel együtt legtitkosabb reményeikre és aggodalmaikra is fényt tud deríteni.” Nyugodt lelkiismerettel, mintegy az elhunyt jóváhagyásával maradhatok tehát a nyilvános tetteknél, amelyeket jelen esetben természetesen a művek: 14 önálló kötet, szerkesztések, forrásközlések és soktucatnyi tanulmány testesítenek meg.

Spira György maga szabadított meg attól a dilemmától is, amelyre a „történelemmel terhelt generáció” fogalmával utalni próbáltam. Hadd idézzem a rá oly jellemző vitázó kedv egyik lenyomataként fennmaradt cikkének kezdő mondatát: „Sohase helyesltem a *de mortuis nil nisi bene* (halottakról jót vagy semmit) jelígjét, s nem is helyeselhettem, mivel a történetíró nem jár el rendeltetése szerint, ha hőseiről csupán azt mondja el, ami javukra írható, hiszen mindig kerek képet kell, hogy fessen róluk, s ezért arról sem hallgathat, ami árnyékot vethet tevékenységükre.” Annál is inkább a búcsúztató feloldozásaként olvashattam e mondatot, mivel az elhunyt a maga szemérmes, személyével kapcsolatban szűkszavú módján, de azért explicit önkritikával beszélt életpályája problematikus szakaszáról.

Idézzük fel mindenekelőtt a több mint nyolc évtizedes életút legfőbb adatait. Spira György Budapesten született 1925-ben, ahogyan maga fontosnak tartotta rögzíteni hivatalos önéletrajzaiban is, zsidó kispolgári szülők gyermekeként. Persze, hogyan is tarthatta volna mellőzhetőnek ezt a körülményt az az ember, akinek a felnőttkorba lépés azzal az élménnyel fonódott össze kitorölhetetlenül, hogy megalázón kidaszítják a nemzeti közösségből, megfosztják szabadságától és emberi méltóságától, sőt, nagyon is közvetlen formában az életét veszélyeztetik? A fiatalember a zsidóüldözés és a világháború borzalmaival a Radnóti Miklós hátborzongatóan szép verseiből mindnyájunk előtt ismert szerbiai táborban, Borban, illetve az innen induló halálmenetben tapasztalta meg, amelyben együtt haladt a tragikus sorsú költővel. Spira Györggyel kapcsolatos legmélyebb emberi élményemként őrzöm annak az újvidéki vonatútnak az emlékét, amelyet együtt tettünk meg – természetesen 1948-as konferenciára utazva. Úti célunk előhozta az emlékeket belőle, megnyitotta ezt az oly zárkózottnak ismert embert. Elmondta, hogy a vajdasági várost második szülővárosának tekinti, mivel itt sikerült megszöknie abból a végzetes menetelésből, amely már ekkorra is kiérdemelte a „halálmenet” elnevezést (az induló háromezer fogolyból két hét alatt mintegy ötszáz embert meggyilkoltak az emberi mivoltukból egyre féltelenebbül

kivetkőző magyar és német kísérők). A 19 éves munkaszolgálatos egy selyemgyárban töltött éjszaka után, később is jellegzetes konokságával – igaz, a betegséget már nem is nagyon kellett tettetnie –, egyszerűen nem volt hajlandó felállni, hogy továbbmeneteljen. Óriási szerencsével megúszta az azonnali agyonlövést, és hasonló szerencsével talált emberi szolidaritást, hogy egy kórház pincéjében átveszjelje a város felszabadulásáig hátralévő heteket. A front mögött kalandos úton tért haza szülővárosába, ahol szembesült azzal, hogy teljes családját kiirtották.

A háború befejeztével megnyílt az út előtte a budapesti egyetemre, ahol 1948-ban kapta kézhez diplomáját. Első lépéseit még egyetemi évei alatt tette a kutatói pályán: először a Pest megyei levéltárban élte át 1947 elején a múlt kézzelfoghatóvá testesülésének varázsát, amely élmény aztán egy életre foglyul ejtette. Friss diplomájával 1949-ben került a Történettudományi Intézetbe, amely a későbbiekben egész szakmai életének a közvetlen keretét jelentette. Itt találta meg életre szóló társát is kolléganője, Lengyel Márta személyében. Közel hat évtized – és milyen hat évtized – természetesen nem múlhatott el konfliktusok nélkül, és valószínűleg az elhunyt maga tiltakozna, ha – az igazságszítás kísérlete nélkül bár – említetlenül hagynám ezeket, melyek egynémelyikének emlékét élte végéig élő sérelemként hurcolta magával (így a Széchenyi-könyvének megjelentetése vagy nagydoktori értekezésésként való elfogadása körüli huzavonát, illetve felesége „eltávolítását”). Tudta persze, hogy sajátos alkalmazkodni nem tudásával, vagy nem akarásával saját életét is megnehezíti. Ám ez nem befolyásolt „abban a szándékomban, hogy ezután is tovább haladjak választott utamon, még ha ez az út a jövőben sem is lesz kevésbé göröngyös, mint amilyen mostanáig volt” – nyilatkozhatta ki konokan akadémiai doktori védésén 1981-ben.

Mindezekről függetlenül 1995-ös nyugalomba vonulásáig megszakítás nélkül az intézet munkatársa (végül tudományos tanácsadója) volt, alakja, rendszeres jelenléte élete végéig hozzátartozott az intézet mindennapjaihoz. 1952-ben kandidátusi, majd jókora szünettel, 1981-ben doktori fokozatot szerzett. A rendszerváltás hajnalán, 1987-ben az intézet munkatársaként kezdeményezte a *Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének* megalakítását, melynek egyik alapító tagja lett.

Spira ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a második világháborút követő években egy új, igazságos és humánus világban való hittel kezdte pályáját, amely számára a történeti kutatás egyben közéleti elhivatottság is volt. Egy barátja temetésén – érezhetően magára is vonatkoztatva a mondottakat – úgy fogalmazott, hogy a régi Magyarország összeomlása után „azok mellé állt – mégpedig egész valóját átítató vonzalommal és lelkesedéssel, akik mindennemű egyenlőtlenség és igazságtalanság kiküszöbölésének programját írták zászlajukra”.

Az egyetemet, mint említettem, 1948-ban fejezte be. Ez az évszám kettős értelemben is meghatározó jelentőséggel bírt életében. Ez az év egyrészt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma, s a pályakezdő történetész ekkor jegyezte el magát egy életre ennek a másfél évnek a tanulmányozásával. Egyik első publikációjaként már a forradalom és szabadságharc összefoglalóját írta meg – amely középiskolai tankönyvként a lehető legszélesebb körben

meghatározta a felnövekvő generációk képét a „csudák évéről”. Évtizedeken át ő írta meg 1848–1849 történetét valamennyi szintézisben; a csúcspontot – presztízseben is, szakmailag is – természetesen a tízkötetes *Magyarország története* jelentette. Bámulatra méltó szorgalommal folytatott kiterjedt, sokszínű és sokoldalú forrásfeltárás alapján, konokságig menő igazságkereséssel írta és publikálta tanulmányok sorát és monográfiáit a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség problémáiról, azok elválaszthatatlan voltáról, Széchenyi 1848-áról, arról, hogyan és miért kerültek végzetesen szembe egymással magyarok és nem magyarok 1848-ban, és a nemzeti ellentétek elfajulása mennyiben vágta útját a magyarországi nemzeti kérdés egészséges rendezésének a forradalmat követő évtized során. Három kiemelkedő ’48-as jubileumot volt szerencséje megérni: a pályaindító centenáriumot 1948-ban, tekintélye csúcsán a 125.-et 1973-ban és a 150.-et 1998-ban, amikor még mindig képes volt egyik csúcsteljesítményével előrukkolni. Ekkor jelentette meg hatalmas, *A pestiek Petőfi és Haynau között* című sajátos történelmi krónikáját, amelyben lenyűgözően aprólékos rekonstrukcióval, szépprózai eszközökkel idézte fel, mi történt 1848–1849-ben Pest–Budán.

Spira György deklaráltan azon olvasóknak szánta könyveit, akik „nem a legendák gyártását” várják el a történetírástól, nem azt, hogy „segítsen ébren tartani a nemzeti gőgöt vagy a (szemre ezzel ellentétes, de valójában nagyon is azonos tőről fakadó) nemzeti önsajnálatot, meg, hogy rég letűnt korok jelenségeinek felmutatásával részesítse [...] igazolásban a mindenkori jelen [...] törekvéseit.” Azok közé a történészek közé sorolta magát, akik a „valóságfeltáró – más szóval: tudományos – munkát tekintik hivatásuknak”. „A múlt titkai [...] csak az előtt tárulnak fel, aki [...] mindenre kiterjedő figyelemmel és a tények iránti hártatlan alázattal közelít feléjük” – írta másutt.

Spirát a múlt „nem önmagáért érdekelte, hanem mint a jelen és a jövő alakulásának egyik döntő meghatározója, amelynek a megismerése [...] eszközévé lehet a jelen jobb megértésének és a jövő sikeresebb formálásának”. (Gyászbeszéde Horváth Zoltán felett). A tennivágyást és a harci kedvet méltatta benne: vallotta, hogy „az igazságot nem elég felkutatni, az igazságot fel is kell mutatni, s mindhalálig védelmezni is kell, hogy egyszer közkinccs legyen”. Ez a harci kedv pedig pedig elhunyt kollégáinknak is egyik legszembetűnőbb jellemzője volt.

Életművének – amely azért természetesen magán viseli a koronként változó politikai környezet lenyomatát – tulajdonképpen bámulatra méltó egységességet, következetességet biztosít egyéni látásmódja, amelyhez következetesen ragaszkodott, s amellyel aztán pályája utolsó szakaszában meglehetősen magára maradt, elszigetelődött. Állásfoglalásának, habitusának a jellemzésére nagyon alkalmasnak találok két tanulmánykötetének a címét: *Jottányit se a negyvennyolcból!*, illetve *Vad tűzzel*. Szinte a jelen idejű dilemmáknak kijáró szenvedélyességgel állt ki a forradalom, elsősorban annak is a baloldala mellett, gyilkos iróniával a forradalom akkori ellenfeleivel szemben. „Az iróniát kiváltó gyűlölet valóban őszinte, de olykor talán nem a legjobb útmutató az események megítélésében. Spira György véleményét mégis tiszteletben kell tartani, mert őszinte meggyőződés és hatalmas bizonyító anyag áll mögötte” – bírálta a bevallottan,

sőt programszerűen elfogult történetírót és hajtott fejet egyszerre a következtességg és a hatalmas munkával felhalmozott tudáshalmaz előtt a pályatárs Niederhauser Emil pár évvel ezelőtti recenziójában. Erről a lenyűgöző információ-mennyiségről árulkodnak például lábjegyzetei, amelyekben gyakran egy-egy kis mikrotörténeti tanulmány található elrejtve. Ugyancsak feltétlenül meg kell emlékeznünk szakmai erényei között a történészek között kivételszámba menő ikonográfiai ismereteiről, illetve a képek, mint történeti források felhasználásában betöltött úttörő szerepéről.

Ugyancsak ritkaságszámba megy szövegeinek igényessége a nyelvhasználat szempontjából. Nyelvezetét két törekvés egyidejű érvényesülése jellemezte: egyszerre akart a lehető legszabatosabb, félreérthetetlen lenni (nyilván ezzel hozhatók összefüggésbe lassan majd anekdotává szelődülő, makacs kitartással vívott csatározásai szerkesztőivel minden egyes jelzőért és írásjelért), ugyanakkor tudatosan vállalta a szépírói eszközök alkalmazását, és szövegeiben erre számos kitűnően sikerült passzust találhatunk. (Talán a jelenlévők közül sem sokan tudják, hogy fiatal korában voltak szépírói próbálkozásai is.) Spira – akinek életművét a lefokozás legcsekélyebb szándéka nélkül talán találóbbr a történetírás, mint a történettudomány hagyományaihoz kötni – küldetésének tekintette a nyelv védelmét, annak magas színvonalú használatának nagy jelentőséget tulajdonított.

A történetírói eszköztár kiszélesítése jegyében érdeklődéssel fordult a tömeges ismeret-közvetítés új eszközei, a rádió és a televízió felé is. Kiállt a tudományos ismeretterjesztés megbecsüléséért, és vallotta, hogy a nagyközönségnek írt művekben ugyanúgy a maga bonyolultságában kell rekonstruálnia a történészek az egykor volt valóságot, mint az úgynevezett szakkönyvekben.

1948–1949 persze nem csak a forradalom centenáriuma miatt lett fontos évszám Spira György biográfiájában. Ez az időszak egyben a – ma már csak eufemizmussal emlegethetjük így – fordulat éve, azaz a kommunista hatalomátvétel ideje. A pályakezdő fiatalember a fentebb emlegetett meggyőződéstől indítva állt az őt meredeken emelkedő szakmai karrierrel jutalmazó rendszer szolgálatába – s erről a tévedéséről élete alkonyán néhány megnyilatkozásában, önkritika és önmentegetés között egyensúlyozva meg is emlékezett, önmagát olyan „naiv, hiú reményeket melengető fiatalemberként” jellemezve, „aki apránként okosodott meg, s végül is csak a forradalom hatására értett meg sok mindent, amit korábban nem vagy félreértett”.

Befejezésül hadd idézem megint elhunyt kollégánkat: „Akik nem hisznek a lélek halhatatlanságában, alkotó emberek halálakor azzal szokták vigasztalni magukat: ő nincs többé, de tovább él műveiben. Tudományos teljesítmények esetében azonban – fájdalom – ez is csak korlátozottan érvényes: eredményeinket, ha vannak, az utókor számon tartja, de ismereteinek gyarapodtán meg is rostálja.” Spira György életművére az utókor történettudománya megkerülhetetlenül fog építeni, annak az alkotói magatartásnak az emlékét pedig, amelynek fő jellemzője az igazság fáradhatatlan keresésének és mindenáron való kimondásának szenvedélye volt, még egykori vitapartnerei is a tisztelet egy nemével fogják megőrizni.